

DİLÇİLİK

<https://doi.org/10.62837/2024.11.3>

NADİR MƏMMƏDLİ

Filologiya elmləri doktoru, professor

“DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK”ÜN XALİD SƏİD TƏRCÜMƏSİNİN TƏRTİBİ, REDAKTƏSİ VƏ TRANSFONOLİTERASİYASI

Xalid Səid 1936-cı il AzFAN “Xəbərlər”inin 31-ci sayında yazdığı məqaləsində məlumat verir ki, SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının dil sektorunun təşəbbüsü ilə Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri türk dilinə tərcümə edilir. Bu əsərin dil mədəniyyəti baxımından çox qiymətli bir abidə olduğu, onun düzənli şəkilə salınması dilçilik sahəsində, ələxsus türk dillərinin tədqiqi ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün zəruriliyi vurğulanır. Qeyd edilir ki, “Divanü lüğat-it-türk” XI əsrə kimi mövcud olmuş türk dillərinin ortaq lüğətidir və burada ənənəvi lüğətlərdə olduğu kimi, təkcə sözlərin şərh deyil, həmçinin bir çox başqa məsələlərə də yer ayrılır: kitabda istifadə olunan üsullar, etnoqrafiya, qrammatika, əsasən morfolojiyaya dair olduqca geniş və təfəssilatlı məlumatlar verilir, həmin dövrdə mövcud olan türk dilləri arasındakı oxşar xüsusiyyətlər və fərqlər, eləcə də sözlərin mənası ətraflı izah olunur, hər hansı bir səbəbdən kitaba daxil edilməyən sözlər də göstərilir. Hər bir sözün və onun törəmələrinin mənası frazeoloji birləşmələr və atalar sözü ilə şərh edilir, tamamlanır və təsdiqlənir.

Etnoqrafik məlumatlar hissəsi olduqca maraq doğurur. Belə ki, XI əsrdə yaşamış türk xalqları, onların harada və hansı yolla məskunlaşmaları, yaşam tərzini məsələlərinə aydınlıq gətirilir. Bu bölmədə müxtəlif türk tayfalarının, xüsusən də XI əsrdə yaşamış oğuzların damğaları təsvir olunur. Şübhəsiz ki, bütün bu məlumatlar müxtəlif vilayət və bölgələrdə məskunlaşmış müasir türklərin həmin əsrdə yaşamış hansı türk tayfasına aid olduğu sualını cavablandırmaq, tədqiq etmək baxımından olduqca faydalıdır.

Kitabın qrammatika bölməsinin əhəmiyyətindən bəhs edərkən diqqətə çatdırır ki, XI əsrdə türk qrammatikasına dair belə bir sanballı elmi əsərin mövcud olması barədə təsəvvür yaratmaq mümkün deyil, heç bir cəhdimiz və araşdırmamız kitabın bu bölməsində verilən məlumatları əldə edə bilməz. Təəssüf edir ki, qrammatik məlumatlar yalnız morfolojiyaya aiddir, sintaksis bura daxil edilməmişdir. M.Kaşğarının kitabında sözlərin morfoloji təhlili üçün istifadə edilən üsul indi də işlək olan türk sözlərinin ən sadə köklərinə qədər varmağa imkan verir. Kitabda XI əsrdə mürəkkəb formaya malik olub, daha sonra sadə forma almış ikisaitli sözlərdən

başlayaraq tədricən beş, hətta altısaitli sözlərə kimi araşdırılır və izahı verilir. Beləliklə, o dövrdə məhsuldar olan, lakin indi passiv xarakter daşıyan xeyli şəkilçi sadalayır. Kitab bizə son dövrdə formalaşmış bir çox feili, başlanğıc formasını və tarixi çevrilmələrini araşdırıb, izah etməyə geniş imkan verir. Müəllif bildirir ki, lüğətdə iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq, hərbi elmi, sənaye, tibb və dəftərxana işi ilə əlaqədar xeyli terminlər yer almışdır ki, bu da təkcə XI əsr türk mədəniyyəti deyil, onların daha qədim tarixi dövrləri barədə təsəvvür yaradır.

Kitabın lüğət hissəsi türk xalqlarının dil və ədəbiyyat tarixinin qədim dövrlərinə aid yeganə mənbə və olduqca zəngin bir xəzinədir (2).

Xalid Səid “Divan”ının əvvəlində M.Kaşğari bu kitabı “hikmətli söz, səc, məsəl, şeir, rəcəz və nəsr ilə bəzəyib əlifba sırası ilə tərtib etməfaksimileəsini, onu arayan öz yerində tapması və öyrənmək istəyən öz qaydası ilə öyrənsin” deyə sözlərin əslini, kökünü aydınlaşdırdığını, qatılıqlarını yumşaltıldığını, onları yerli-yerində yerləşdirincə, şübhəli sözlərdən ayırd edincə illərlə zəhmətə qatlaşdığını qeyd edir.

Xalid Səid “Divan”ın orijinalına sadıq qalsa da, ənənəvi lüğətlər formasında deyil, mətn şəklində tərcümə etmiş, əlavə olaraq sözləri nömrələmiş və hər sözün altında Kilisli versiyasının hansı səhifəsində yer aldığını qeyd etmişdir (bax:). “Giriş”də bu bölmələr vardır:

1. Allaha minacat (burada Allahdan inayət umaraq, türk dilini bilməyin əhəmiyyəti dini mətnlərlə izah etməyə çalışılır, lüğəti yazma səbəbləri, yazılma şəraiti, öz metodları, lüğətin strukturu diqqətə çatdırılır).
2. Lüğətin (dillərin) yazıldığı hərflər (türk dillərində işlənən hərflər qeyd olunur).
3. Feillərdən düzəldilmiş isimlər, fəli sifətlər (burada feillərdən törəmiş düzəltmə isimlərdən bəhs olunur).
4. Sözlərin quruluşundakı hərflərin miqdarı (iki hərfdən yeddi hərfədək olan sözlər təsnif edilir).
5. İsimlərə artırılan şəkilçilər (isimlərə artırılan mədd və lin hərflərindən danışılır).
6. Feillərin kök və şəkilçiləri (iki, üç, dörd, beş və altı hərfdən ibarət feillər, onlara artırılan şəkilçilər barədədir).
7. Sözlərin köklərinə görə bir-birindən irəli salınması (iki hərfliyə başlayıb çoxhərflilərdə köklərə görə təsnifat aparılır).
8. Hərflərin bir-birindən irəli gətirilməsi (lüğədəki hərflərin ardıcılığı izah edilir, ərəb lüğətçilik sisteminə uyğun həməzədən başlamaqla davam etdiyi göstərilir).
9. Yazılmayan sifətlər (kitaba daxil etmədiyi sifətlər barəsində məlumat verilir).
10. Kitaba daxil edilməyən məsdərlər (müstəqil məsdərləri feil bəhsinə daxil edildiyi, lakin infinitiv məsdərləri daxil edilmədiyi barədə açıqlama verilir).

11. Kitaba daxil edilən və edilməyənlər haqqında əlavə söz (kitaba daxil etdiyi lüğət vahidləri ilə bağlı seçimlərindən danışılır).
12. Türk tayfa və qəbilələri (türk tayfa və boyları haqqında nadir məlumatlar paylaşılır).
13. Türk dilləri (Rumdan Çinədək olan türk xalqlarının dillərindən bəhs edilir).
14. Dillərin müxtəlifliyi (türk ləhcələri arasındakı fərqlərdən bəhs olunur).

Xalid Səid ön söz yazmamış, tərcüməyə birbaşa əsərin mətni ilə başlamışdır. Dünya çapındakı tərcümələrdən fərqli olaraq, yalnız birinci cildə lüğət vahidlərinin Azərbaycan dili ilə yanaşı, rusca tərcüməsi əlavə edilmişdir, açıq-aydın görünür ki, bu redaktorların təşəbbüsüdür.

Tərcümə 30-cu illər latın qrafikasında və XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan ədəbi dilindədir. Sözlərin tərcüməsindən sonra nüsxələr verilmişdir. Nüsxələr səcli nəsr, beyt, məsəl, söz birləşmələri və cümlələr şəklindədir, ərəb və latın qrafikalarındadır. Bəzi sözlərin izahında ərəbcə misallarla müqayisələr aparmış, hədislərdən, Qurandan, ərəb nəzm və məsəllərindən iqtibaslar edilmişdir.

Hər fəsildə sözlər orijinaldakı kimi, hərflərə görə fərqləndirilmiş (*b, t, ç* və *b.*), fəsil aralarında və sonlarında qrammatik qaydalar verilmişdir.

Hər lüğət vahidinin strukturu bu şəkildədir: sözün ərəb hərfləri ilə yazılışı, tələffüzü, azərbaycanca tərcüməsi (I cildə rusca tərcüməsi), nüsxələr.

Məsələn:

763. اِقِلَاجْ اَرَقَاسِنْ يَغْرُثْمَا. Yaxşı və yorğa at. Резвый рысак. Məsəldə: “يَغْرُثْمَا اِقِلَاجْ اَرَقَاسِنْ يَغْرُثْمَا” Alp ərik yavvritma, ıqılaç arqasın yağritma var. Qəhrəmana yamanlıq edib onu zəiflətmə, yaxşı yeriyən və cins atın belini yağır etmə. Bununla bəylərə nəsihət edilir. Demişlər:

اِقِلَاجْ اَرَكْ بُلْدِي Iqılaçım ərik boldı.

اَرَكْ بُلْغُو يَرِي كُرْدِي Ərig bolğu yəri kördi.

بُلْتُ اُورُوبْ كُوكْ اَرْتُلْدِي Bulut örüb kök örtüldi.

تُْمَنْ تَوْرُوبْ تُلِي يَغْدِي Tuman törüp tolu yağdı.

Mənası: Yaxşı yeriyən atım səyirdi və çaparaq yürüdü, çünki bunu özünə layiq gördü. Buna görə bulut törədi, duman бүрүдү və dolu töküldü.

“Divan” çapa hazırlanarkən tərcümənin üzərindəki redaktələr diqqətlə nəzərdən keçirilmiş, Kilisli, faksimile^{*} və digər nəşrlərlə müqayisələr aparılmış, redaktorların qeydləri və Xalid Səidin makina şriftləri ilə yazısı tutuşdurulmuş, ən düzgün variant seçilmişdir. Bəzən hətta redaktənin özü belə redaktə olunmuşdur. Bütün bunlar nəzərə alınmışdır.

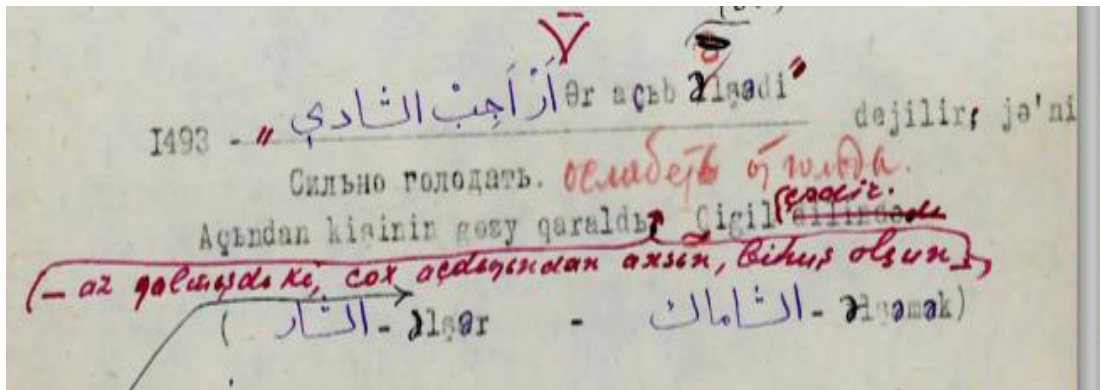
^{*} Bax: Mahmud bin əl-Hüseyn bin Məhəmməd əl-Kaşğari. Kitabu-divani-lüğət-it-türk (faksimile nəşr), Alaaddin Kral mətbəəsi, İstanbul, 1941.; Divanü lugat-it-türk tərcüməsi. Çeviren: Besim Atalay, Ankara: TDK yayınları, Cilt I, II, III, IV; 1939-1941.

Tərcümə və redaktə barədə qənaətimiz:

1. Redaktələr iki istiqamətdədir – sırf tərcümə xarakterli və dilimizin orfoqrafik normalarına görə. Tərcüməyə aid redaktələrin tərcümə heyəti tərəfindən, lüğət vahidlərinin yazılışı və tələffüzünün düzgünlüyü isə redaktə heyəti tərəfindən edildiyi məlum olur.
2. Redaktələrin böyük əksəriyyəti doğrudur, bu isə redaktorların ərəb dilini mükəmməl bildiyinə əminlikdir. Redaktor heyəti bir kəliməni belə gözdən qoymadan tərcümənin təfərrüatlarına varmışlar. Xəlil Səid daha çox lakonik ifadələr işlətməmiş, məzmunu çatdırmağa çalışmış, lakin redaktorlar ərəbcə mətnin bütün çalarlarını əks etdirmişlər. “Divan” çapa hazırlanarkən Xəlil Səidin tərcüməsi müqayisədə əsas götürülmüşdür.
3. Ərəb dilinin leksik bazası olduqca zəngindir və sözlərinin əksəriyyəti çoxmənalıdır, bu baxımdan məzmunu uyğun ən düzgün mənəni tapıb işlətmək böyük məharət tələb edir. Məsələn, tərcümə ilə əlaqədar redaktələrə aid bir neçə misala diqqət edək:

جاع الرجل حتى اسمدر طرْفُه و كاد ان يُغشى عليه) (3, 238) “Ər açib ülsədi”. (من شدة الجوع).

Bu mətnin tərcüməsini Xəlil Səid belə yazmışdır: *Acından kişinin gözü qaraldı*. Bu cümlə ərəbcə mətnin birinci hissəsidir, ikinci hissəsini (az qaldı acından ürəyi gedə, yığıla) tamamlamamışdır. Redaktorlar düzəliş edərək tərcüməni təkmilləşdirmişlər: *Acından kişinin gözü qaraldı, az qalmışdı ki, çox acdığından axsın, bihuş olsun*.

Tərcümə düzgün olsa da, məzmun redaktorlar tərəfindən oxucuya daha mənalı çatdırılmışdır. “Divan”da buna bənzər yüzlərlə nümunə vardır. Məsələn:

يَلْقَى يَزْنَ اتْلَنُورُ Yılqı yazın atlanır.

أَتْلَبُ أَيْنُ اتْلَنُورُ Otlap anın ətlənür.

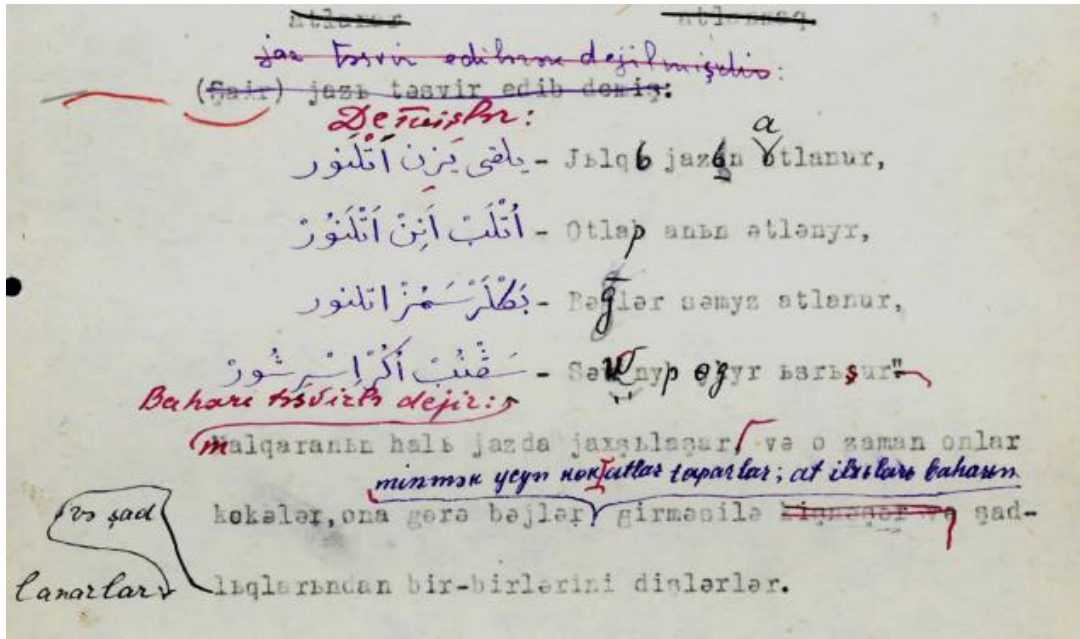
بَكْلَرُ سَمُزُ اتْلَنُورُ Bəqlər səmuz atlanır.

سَقْنُبُ أَكْرُ إِسْرَشُورُ Səvvnüp ögür ısışur.

Ərəbcə mətni:

يصف الربيع و يقول بان الدواب يحسن حالها فيه. فيتحمل اللحم حينئذ. فمن ثم يجد الامراء افراسا سمانا ليركبوا. و يفرح رعي الخيل بتباشير الربيع. فيعض بعضها بعضا فرحا به.

Xalid Səidin tərcüməsi: *Mal-qaranın halı yazda yaxşılaşar və o zaman onlar kökələr, ona görə bəylər girməsilə kişnəşər və şadlıqlarından bir-birlərini dişlərlər.*

Redaktorun düzəlişi: *Mal-qaranın halı yazda yaxşılaşar və o zaman onlar kökələr, ona görə bəylər minmək üçün kök atlar taparlar; at ilxıları baharın girməsilə şadlanarlar və şadlıqlarından bir-birlərini dişlərlər.* Ərəbcə mətnlə müqayisə etdikdə aydın olur ki, redaktorlar sətri tərcümə etmişlər.

Lakin bəzi məqamlarda redaktorların qeydlərini də nəzərə almamaq olar. Məsələn, qrammatik izah olan hissələrdən birində belə bir cümlə vardır (2, 237):

فَالْيُخْرَجُ سَائِرُ الْأَقْيَسَةِ مِنْهُ¹

Bu cümlədəki feil ərəb dilində qrammatik olaraq “çıxarılsın”. Ancaq “çıxarıla bilər, çıxarmaq olar” şəklində tərcümələr də düzgün sayılır.

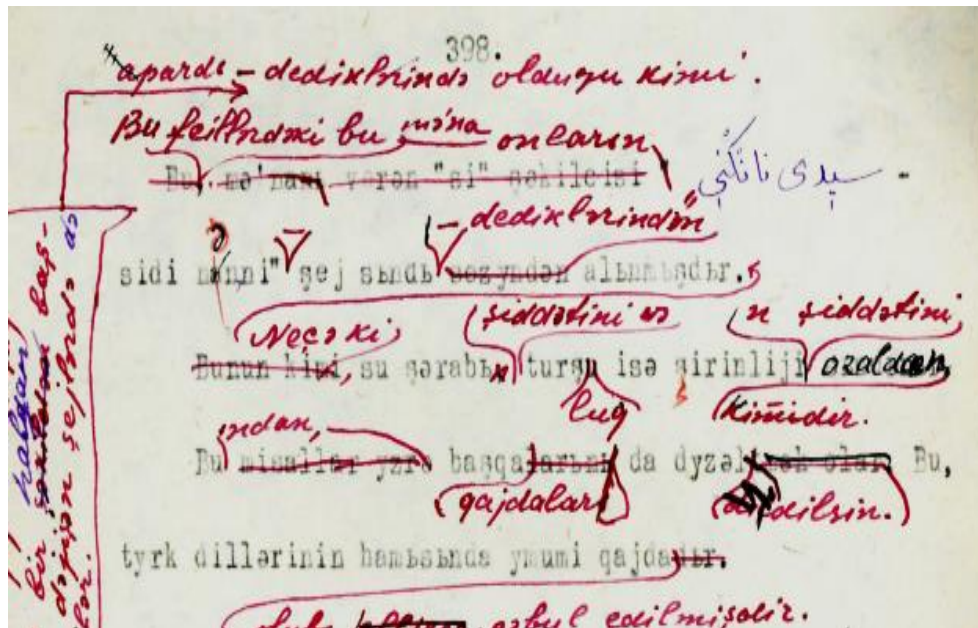
Xalid Səidin tərcüməsi:

Bu misallar üzrə başqalarını da düzəltmək olar.

Redaktorların qeydi:

Bundan başqa qaydalar da düzəldilsin.

¹Bax: Mahmud bin əl-Hüseyn bin Məhəmməd əl-Kaşğari. Kitabu-divani-lüğat-it-türk, (nəşrə hazırlayan: Kilisli Rıfat Bilge), İstanbul: Mətbəəyi-Amirə, I-III cildlər, 1333-1335 (1917-1919), I c., s.237

Burada düzəliş olmasa belə, məzmun aydındır.

4.Redaktənin digər məqsədi lüğət vahidlərinin yazılışında orfoepik formaları çıxdaş etmək, orfoqrafik normaları pozmamaktır. Bu fərqlilik ərəb dilində yazılmış türkcə mətnin müxtəlif şəkildə oxunması ilə bağlıdır. Məsələn, məlumdur ki, ərəb dilində yalnız üç sait (u, i və ə) vardır və türkcədəki digər saitlər bunlara uyğunlaşdırılaraq oxunur; “u” saiti ilə yazılmış sözləri (u,ü,o,ö) saitləri ilə oxumaq mümkündür, “i” (e,i,ı), “ə” (ə, e, a) ilə oxuna bilər. Və bu şəkildə yazıda eyni olan söz müxtəlif türk ləhcələrində fərqli transfonoliterasiya ilə oxuna bilər.

Kaşğarlı türk dilində 18 ərəb hərfi və 7 törəmə hərf olduğunu qeyd edir. Bunları girişdə ətraflı qeyd etsə də, mətnə lüğət vahidlərinin yazılışında sabit bir qayda gözlənilməmişdir. Məsələn, “ç” hərfi ilə işlənən bir söz gah چ, gah چ hərflə yazılmışdır. Əsli və törəmə hərflərin latın qrafikasında transfonoliterasiyası aşağıda göstərilmişdir. Xalid Səidin lüğət vahidlərini Azərbaycan dilinə tərcüməsində istifadə etdiyi xüsusi işarələr sistemi vardır. Kitabı nəşrə hazırlayarkən Xalid Səidin transfonoliterasiya işarələrini olduğu kimi saxlamağa çalışdıq. O, “v” və “f” məxrəcləri arasında səslənən (ف) hərfini qoşa v (vv) şəklində yazmış, redaktorlar onu “w” hərfi ilə əvəz etmişlər. Lakin biz orijinaldakı “vv” formasını daha düzgün hesab etdik. “J” səsi verən “ج” hərfini Xalid Səid “j”, redaktorlar “z” şəklində vermişdir. Biz bu səsi də orijinalda olduğu kimi “j” simvolik işarəsi ilə verməyi uyğun bildik.

Əsli hərflər və transfonoliterasiyası

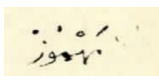
Hərf (ərəbcəsi)	Xalid Səidin transfonoliterasiyası	Hərf (ərəbcəsi)	Xalid Səidin transfonoliterasiyası
ا	ə/a	ت	t
آ	ə/a	ج	ç/c
أ	u/ü/o/ö	خ	x
إ	ı/i	د	d
ب	b/p	ذ	dz
ر	r	ك	k/g
ز	z	ل	l
س	s	م	m
ش	ş	ن	n
ف	f	و	v
ق	q/k	ي	y

Törəmə hərflər və transfonoliterasiyası

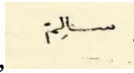
Hərf (ərəbcəsi)	Xalid Səidin transfonoliterasiyası
پ	p
چ	ç/c
ژ	Z (j)
ف	w (vv)
غ	ğ
گ	g
ک	η

Xalid Səid tərcümə zamanı “Divan”ın quruluşundan fərqli, ərəblərin türk dilini qaydalarına uyğun olaraq daha yaxşı öyrənmələri üçün ərəb qrammatikası metodlarını dəyişərək yeni bir forma və sistem yaratmağı məqbul hesab edir. Tərcümə zamanı “Divan”a aid olmayan yeni tərtib qaydaları verir.

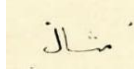
Özü bu barədə yazır ki, indiki və gələcək nəsrlə bu mənbədən iki mühüm səbəbdən yararlanmaq çətindir. Birincisi, əsər türk-ərəb lüğətidir və türk sözlərinin izah və təfsiri ərəbcədir. Bir tərəfdən aydın olur ki, ərəb dilini mükəmməl bilməyən şəxslərin bu mənbədən istifadə edə bilməsi qeyri-mümkündür. İkincisi, bu mənbədən istifadə etmək üçün təkcə ərəb dilini bilmək kifayət etmir, belə ki, istifadə olunan üsul ərəb dilinin xüsusiyyətlərinə xas olduğundan tələb olunan sözü əlifba sırası ilə tapmaq da mümkün deyil – yalnız ərəb sözlərinin qruplaşdırılmasına görə axtarış vermək olur.

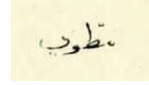
mahmuz,

salim,

misal,

matvi

Lüğət üzrə türk sözlərini bu üsul ilə tapmaq mümkün deyil. Bu səbəbdən, biz bu kitaba dilçi mütəxəssislərin istifadə edə bilməsi, yararlanması üçün uyğun yeni bir forma və sistem verməyə məcburuq.

Kitabın əhəmiyyətini və yararlanma çətinliklərini nəzərə alaraq, SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı bu əsəri yeni formada istifadə üçün münasib sistemdə tərcümə etmək qərarına gəlmişdir. Kitabın tərcüməsi ilə qarşıya çıxan ilk maneələri aradan qaldırmış oluruq, lakin, qeyd edildiyi kimi, təkcə tərcümə ilə məsələ həll olunmur, belə ki, kitabın quruluş sistemində dəyişikliklər edilməlidir. Bu dəyişikliklərə aydınlıq gətirmək üçün kitabın həm tərcümə, həm də struktur dəyişikliyi zamanı istifadə olunacaq metod ilə tanış olmalıyıq.

Kitab təqdim olunan növbəti sistem üzrə yenilənəcək:

1. Kaşğarının ön sözü;
 - a) müraciət və şərh
2. Kitabın ilkin (Kaşğari) sistemi barədə məlumat;
3. Fonetika;
4. Feili isimlər barədə ümumi məlumat;
5. Sözlərin quruluşu haqqında məlumat;
6. İsim şəkilçiləri (affikslər);
7. Söz quruluşunun ardıcılığı barədə məlumat;
8. Səs keçidləri və bir hərfin digər hərflərlə əvəzlənməsi barədə məlumat;
9. Kitaba daxil edilməyən sifətlər haqqında;
10. Kitaba daxil edilməyən qeyri-müəyyən şəkil;
11. Kitaba daxil edilməyən bəzi sözlər;
12. Türk xalqları (tayfaları) barədə etnoqrafik məlumatlar;
13. Türk dilləri haqqında ümumi məlumat;
14. Türk dilləri arasındakı fərqlər (oxşarlıqlar) barədə məlumat.

Bütün bunlar M.Kaşğarının ön sözündə eyni ardıcılıqla təqdim olunur. Kitabın yeni sistem üzrə təqdimatında isə hər 3 cildə yer almış bütün qrammatik məlumatlar bir yerdə kitabın əvvəlində müəllifin sözündən sonra yerləşdiriləcək. Qrammatikaya aid bütün başlıq və bölmələr, eynilə bu cür, kitabın əvvəlində veriləcək – yeni təqdimatın ilk dəyişikliyi bununla tamamlanır.

İkinci dəyişiklik isə tam fərqli xarakterli olacaq. Kitabda feillər keçmiş zamanda yazılıb. Frazologiya da, həmçinin, keçmiş zamandadır və yalnız bu formanın şərhini veriləcək.

Qeyri-müəyyən şəkil və müzare şərhəsidir. Yeni üsulla, mətnə uyğun olaraq, qeyri-müəyyənlik bildirən şəkildə qeyd olunacaq və həmin bu hissə kitaba əlavə olunacaq.

Üçüncü dəyişiklik bütün sözlərin təcrümə olunması və müasir əlifbaya əsasən sıralanması.

Dördüncü dəyişiklik texniki tərtibat xarakterli əlavə olacaq. Bütün sözlər həm ərəb, həm də yeni əlifba ilə orfoqrafik qaydalara görə düzgün yazılacaq. Yalnız bəzi sözlər yeni əlifba ilə təkrar yazılmayacaq. Eyni şəkildə, bütün sitat, deyim, şeir parçaları və cümlələr ikili formada – ərəb dilində və türk əlifbası ilə veriləcək.

Bütün sitatları Mahmud Kaşğari tərcümə edib; bəzən daha geniş və ifadə mənasına görə, biz tərcümədə ərəb mətninin nəzərə alınmasını daha düzgün qəbul edirik. Odur ki, Kaşğarinin əlavələri mötərizədə yazılacaq.

Türk dilinin xüsusiyyətlərinə əsasən bəzən ərəb dilindən tərcümə bir sıra əlavə tələb edir. Bu səbəbdən tərcüməçi tərəfindən həmin əlavələr mötərizədə veriləcək. Mətnin müasir türk dilinə tərcüməsi də, həmçinin xüsusi mötərizələrdə, mətnlər isə dırnaq işarəsi [“”] arasında yazılacaq.

Beləliklə, müxtəlif məqsədlər üçün növbəti mötərizələrdən istifadə olunacaq:

(), { }, [].

Kitabın tərcüməsi zamanı rast gəlinən çətinliklərdən bəhs edərkən Xalid Səid qeyd edir ki, dil ilə bağlı çətinliklə yanaşı, türk dilinin fonetikasının ərəb dilinin fonetikası ilə ifadə olunmaması faktı da var. Bu əskiklik və acizlik üzündən ərəb hərfləri ilə türk sözlərinin düzgün tələffüzünü qurmaq mümkün deyil.

Məsələn:	<i>g, n, k</i>	ك
	<i>i, u, b</i>	ي
	<i>n, ö, y</i>	ئ
	<i>c, ç</i>	چ

Məhz bu üzdən yeni əlifba ilə sözün transkripsiyasını yazmaq mümkün deyil. Bu mənada, hər hansı bir müasir türk dilinə də üstünlük vermək olmur. Məsələn: ل müxtəlif türk dillərində *ul, yl, yaxud ol* kimi tələffüz olunur; kitabda bunlardan hansına üstünlük verildiyini aydınlaşdırmaq olmur.

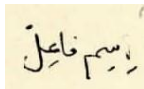
Bu qəbildən sözü *gördim, gürdim, kürdim, kördim* kimi oxumaq olar. Burada ilk saitin necə tələffüz edilməsi şübhə altındadır. Həmçinin چ sözünü *aç* və *ac* kimi oxumaq olar.

Kitabın orfoqrafiyasına əsasən bu sualları cavablandırmaq çətinidir. Kaşğari qeyd edir ki, ərəb hərfi چ türk sözlərində nadir hallarda işlənir. Kaşğarinin qeydlərinə əsaslanaraq, bütün چ hərfi چ kimi oxunmalıdır. Lakin nadir hallarda چ kimi oxunur, o da xüsusi işarə ilə qeyd olunmayıb.

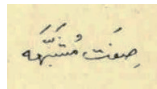
Fonetika, orfoqrafiya baxımından rast gəlinən bütün çətinliklərin həlli dərin və diqqətli araşdırma tələb edir.

Terminologiya məsələsi də bir çox çətinlik yaradır. Hazırda mövcud olan terminlər kitabın tərcüməsini təmin etmir.

Məsələn:

ismi-fail , ismi maf-ul

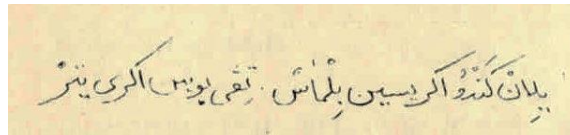
sifəti-müşəbbəhə

və sairə bu kimi terminlər bizdə işlənmişdir. Sadəcə, bu terminləri günümüzədək işlək terminlər kimi saxlamaqla çətinlikləri bir qədər aradan qaldırmış olarıq.

Tərcüməni və qeyd olunan fonetik və orfoqrafik çətinliklər barədə təsəvvür yaratmaq üçün nümunələri təqdim edirik:

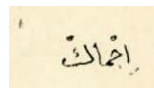
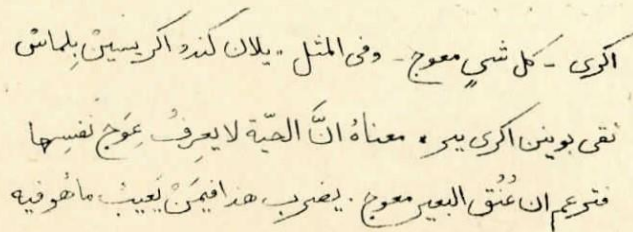
اكرى *əkri* - əyri olan hər şey [C.1.S.114]

Məsəl:

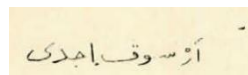

„Jilan kəndü əkrisin bilmas təfi bojnin əkri ter“ Мənasы: ilan öz əjriylə bilməz, dəvə bojnunun əjri olduğunu söyləyir. Bu məsəl özündə olan [ejə] ilə [başqasınə] ejaəjən səxs haqqında dəjilir.

К ст. XXI Nymunə I (Ç. I. J. 114)

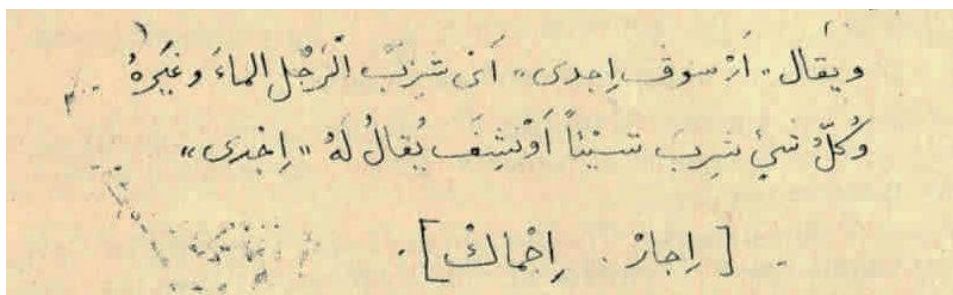

içmək,

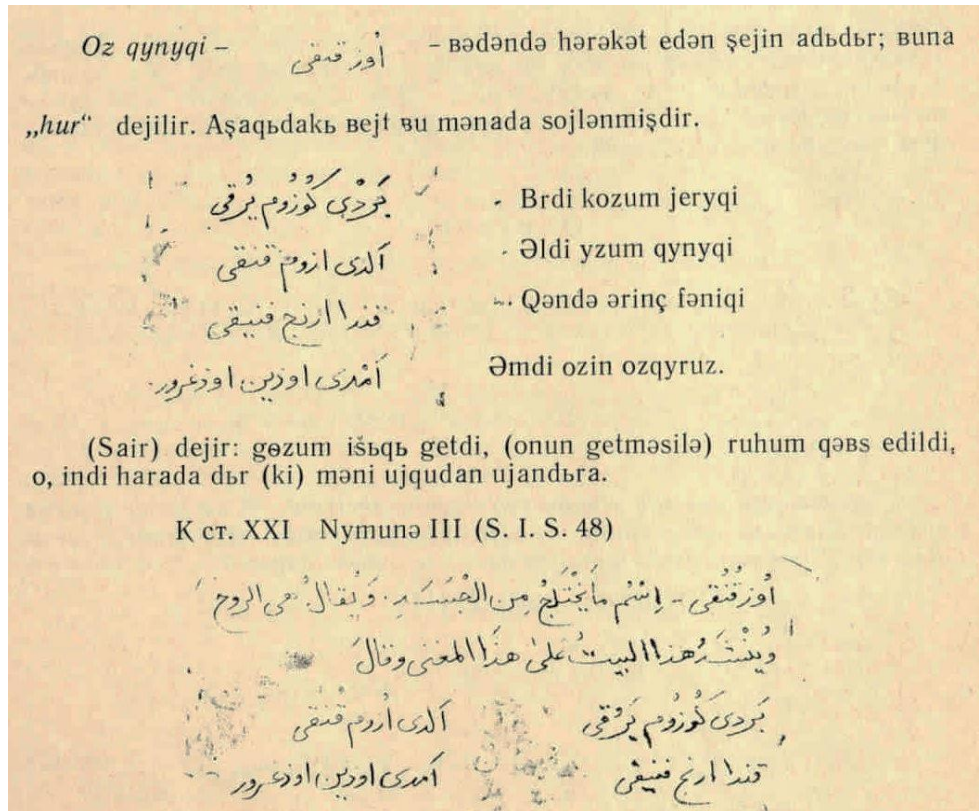
Ər suf içdi (Kişi su (və sairə) içdi) dəjilir.

Bir şeyi içən, ya çapına cəkən hər şey ucyn (də) اِجْدَى içdi icdi

Nümunə III

(S.I.S.48)

Bu nümunələr tərcümənin tətbiq üsulu və sözlərin transkripsiyası ilə bağlı yaranan çətinliklər barədə ümumi təsəvvür yarada bilər. Çətinlikləri elmi cəhətdən əsaslandıraraq aradan qaldırmaq üçün türk dillərinin abidələrinə və əlavə materiallara dair hərtərəfli araşdırma aparmaq lazımdır.

Biz əminik ki, Kaşğarının dəyərli əsəri qeyd olunan şərtlərlə təkmilləşdirilərək durğunluq vəziyyətindən çıxarılacaq.

Nadir Məmmədli

Filologiya elmləri doktoru, professor

“Divanü lüğat-it-türk”ün Xalid Səid tərcüməsinin tərtibi, redaktəsi və transfonoliterasiyası

Xalid Səid “Divan”ın orijinalına sadıq qalsa da, ənənəvi lüğətlər formasında deyil, mətn şəklində tərcümə etmiş, əlavə olaraq sözləri nömrələmiş və hər sözün altında Kilisli versiyasının hansı səhifəsində yer aldığını qeyd etmişdir. Tərcümə 30-cu illər latın qrafikasında və XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan ədəbi dilindədir.

Sözlərin tərcüməsindən sonra örnəklər verilmişdir. Örnəklər səcli nəsr, beyt, məsəl, söz birləşmələri və cümlələr şəklindədir, ərəb və latın qrafikalarındadır. Bəzi sözlərin izahında ərəbcə misallarla müqayisələr aparmış, hədislərdən, Qurandan, ərəb nəzm və məsəllərindən iqtibaslar edilmişdir.

Hər fəsildə sözlər orijinaldan fərqli ərəb yox, latın əlifbası sırası ilə, sonlarında qrammatik qaydalar verilmişdir. Hər lüğət vahidinin strukturu bu şəkildədir: sözün ərəb hərflərilə yazılışı, tələffüzü, azərbaycanca tərcüməsi (I cildə rusca tərcüməsi), örnəklər.

Redaktələr iki istiqamətdədir – sırf tərcümə xarakterli və dilimizin orfoqrafik normalarına görə. Tərcüməyə aid redaktələrin tərcümə, lüğət vahidlərinin yazılışı və tələffüzünün düzgünlüyü isə redaktə heyəti tərəfindən edilmişdir. Tərcümə zamanı türk sözlərini daha asan tapmaq üçün ərəb qrammatikası metodlarını dəyişərək yeni bir forma və sistem yaratmışdır.

Xalid Səidin təklif etdiyi törəmə hərflər və transfonoliterasiya tərcümə zamanı yaranan çətinlikləri aradan qaldırır. Məsələn:

Hərf (ərəbcəsi)	Xalid Səidin transfonoliterasiyası
پ	p
چ	ç/c
ز	Z (j)
ف	w (vv)
غ	ğ
گ	g
ک	η

Açar sözlər: tərcümə, ərəb və latın qrafikası, tələffüz, transfonoliterasiya, redaktə.

Nadir Mammadli

Doctor of philological sciences, professor

**Compilation, editing and transphonoliteracy of Khalid Said's translation of
“Dīwān Lughāt al-Turk”**

While Khalid Said remained true to the original "Divan," he translated it in the form of a text, diverging from the conventional approach of using traditional dictionaries. Additionally, he numbered the words and indicated the page number of the Kilisli version for each word. The translation is in the Latin script of the 1930s and in the Azerbaijani literary language of the early XX century. Examples are provided following the translation of the words. The following examples illustrate a variety of linguistic forms, including prose, verse, parables, word combinations, and sentences, presented in both Arabic and Latin scripts. In the elucidation of certain

terms, parallels were drawn with Arabic exemplars, and citations were drawn from hadiths, the Qur'an, Arabic poems, and proverbs.

In each chapter, the words are presented in the Latin alphabet, rather than in Arabic, and the grammar rules are provided at the end. The structure of each vocabulary unit is as follows: spelling of the word in Arabic letters, pronunciation, Azerbaijani translation (Russian translation in Volume I), and examples.

The amendments can be classified into two categories: those that are translational and those that adhere to the orthographic norms of the target language. The translation was edited by the editorial team to ensure correct spelling and pronunciation of the vocabulary units. To facilitate the identification of Turkish words during translation, Arabic grammar has undergone a transformation, resulting in the creation of a novel form and system.

Derived letters and transphonoliteracy, as proposed by Khalid Saïd, have been instrumental in overcoming the challenges inherent to translation. For instance:

Letter (In Arabic)	Khalid Saïd's transphonoliteracy
پ	p
چ	ç/c
ژ	Z (j)
ف	w (vv)
غ	ğ
گ	g
ک	η

Keywords: translation, Arabic and Latin script, pronunciation, transphonoliteration, editing.

Ədəbiyyat

1. M.Kaşğari. "Dinü lüğat-it-türk". Xalid Səid tərcüməsində (Tərtibçi, ön sözün m və şərhlərin müəllifi prof. Nadir Məmmədli). Bakı, "Elm və təhsil", 2024.
2. Бах: Х.С.Ходжаев. «Дивани лугати-тюрк» Махмуда Кашгарского. Труды Азербайджанского филиала АН СССР, серия лингвистическая, Баку: 1936, № 31, с.105-112 (məqalə rus dilindədir).
3. Бах: Mahmud bin əl-Hüseyn bin Məhəmməd əl-Kaşğari. Kitabı-divanı-lüğat-it-türk, (nəşrə hazırlayan: Kilisli Rıfat Bilge), İstanbul: Mətbəəyi-Amirə, I-III cildlər, (1917-1919). I c.

Rəyçi: professor İlham Təhirov